

УДК 159.9

РУДОМІНО-ДУСЯТСЬКА О. В.

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ПРИНЦИП ДЕТЕРМІНІЗМУ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті виділяються деякі аспекти розробки принципу детермінізму у вітчизняній психології. Доводиться залежність тлумачення предмету та проблемного поля екологічної психології від рішення дослідником питання про характер детермінації екопсихологічних феноменів.

Ключові слова: принцип детермінізму, екологічна свідомість, особистість як суб'єкт життя.

На розвиток вітчизняної психології значною мірою вплинула ідея С.Л.Рубінштейна про необхідність виокремлення з системи принципів психологічної науки ключового принципу й обґрунтування у якості такого принципу детермінізму. Відповідно до цього принципу, психічне є причинно обумовленим, і досліднику завжди необхідно шукати чинник, який, у той чи інший спосіб, визначає досліджуваний ним феномен [11].

Принцип детермінізму відіграє важливу роль у визначенні підходів та змісту сучасних екопсихологічних досліджень. Суттєвим моментом при цьому є залежність наукових пріоритетів, усвідомлення науковцем вузлових проблем екологічної психології від того, які моменти у принципі детермінізму він виділяє у якості провідних. Важливо розглянути різні точки зору на зміст цього принципу у єдності, оскільки таке панорамне бачення збагачує уявлення про предмет екологічної психології, а отже розширює її проблематику і підвищує її практичний потенціал.

Мета статті полягає у встановленні впливу тлумачення дослідниками принципу детермінізму на концептуальне бачення проблематики екологічної психології та вибір пріоритетів у її розробці.

Як відомо, принцип детермінізму (у його трактуванні С.Л.Рубінштейном) розкриває дію зовнішньої реальності на психіку через закономірності самої психіки з її властивостями вибіркості, об'єктивованості, суб'єктивності. Ці властивості нерозривно пов'язані з різнорівневою активністю людини, починаючи від психофізіологічної і закінчуючи цілеспрямованою діяльністю. У системі цієї активності діяльність займає провідне місце, визначаючи розгортання всіх інших видів активності.

Таке тлумачення принципу детермінізму стало підґрунтям для розробки іншого методологічного принципу психології – єдності свідомості та діяльності і надовго визначило предметне

поле і пріоритети вітчизняних екопсихологічних досліджень. У цих дослідженнях центральне місце зайняли проблеми екологічної свідомості. Вирішення питань її розвитку, структури та функціонування науковці пов'язали виключно з дослідженнями діяльності людини у природному й антропогенному середовищах. При цьому, категорію діяльності тлумачать широко: і як працю по створенню матеріальних продуктів і використанню природних ресурсів, і як професійну діяльність з охорони довкілля, і як пізнавальну діяльність: наукову, навчальну, що спрямовані на вивчення екологічних законів матеріального світу і т.п. Загальним положенням, яке об'єднує підходи до вивчення феномену екологічної свідомості, є постулювання його взаємозв'язку з діяльністю, спрямованою на природно-предметний, фізичний світ.

Однак, у руслі цього напрямку накопичувалися артефакти, певний емпіричний матеріал, який не піддавався тлумаченню у межах принципу єдності свідомості та діяльності. Як приклад можна навести дані досліджень В.І. Панова, які показують, що люди, озброєні знаннями про значну небезпеку своєї діяльності для середовища і себе особисто, можуть не слідувати нормам екологічно безпечної поведінки [10].

У проведенню нами дослідженні також отримані суперечливі дані про співвідношення екологічних уявлень і поведінки щодо захисту і збереження довкілля. За допомогою методу опитування зі студентської вибірки ми виокремили дві групи респондентів: перша – з переважанням антропоцентричного змісту, друга – з переважанням екоцентричного змісту екологічної свідомості. Обидві групи ретроспективно оцінювали свою поведінку у довіллі за полярними індикаторами, а саме: збереження чи руйнування довкілля у різних ситуаціях перебування у міському та природному середовищі. Обраховувалися коефіцієнти кореляції між показниками зміс-

ту екологічної свідомості і показниками самооцінки поведінки у середовищі. Значущим виявився лише зв'язок між показниками антропоцентричної свідомості і поведінкою, спрямованою на руйнацію довкілля. Зв'язки між показниками екоцентричної екологічної свідомості і поведінкою по захисту чи руйнації довкілля виявилися однаково статистично недостовірними. Ми зробили висновок про суперечливі відносини між проявами екологічної свідомості та поведінки у довкіллі і про наявність змінних, які опосередковують такий зв'язок. У якості такої змінної у нашому дослідженні виступали певні особистісні якості. Зокрема встановлено, що саме низький розвиток вольових якостей у студентів з переважачою екоцентричною свідомістю перешкоджає реалізації її проявів у поведінці [14].

Зазначені суперечності, на нашу думку, повернули увагу фахівців у галузі екологічної психології до інших аспектів принципу детермінізму, пов'язаних з розробкою у вітчизняній психології проблеми особистості. Відомо, що базовою характеристикою людини як особистості є структурно-ієрархічна організація психіки, у якій провідну роль відіграють ціннісно-мотиваційні рівні. Наявність такої організації змінює способи детермінації психічного. Для психіки як складної системи зовнішні впливи, у першу чергу, виступають у якості умов, за яких розгортаються процеси саморуку чи саморозвитку внутрішнього. Чинниками для такої системи найчастіше виступають процеси, що відбуваються на її вищих рівнях. Вони здійснюють свій перетворювальний вплив на нижчі рівні. Як указує С.Л.Рубінштейн, розглядаючи різні способи взаємодії внутрішніх та зовнішніх умов залежно від властивостей об'єкту, «все залежить від характеристик цілого, яке підлягає розгляду. Якщо ціле охоплює відносно самостійну сферу взаємодії, яка включає у себе всі суттєві для своїх членів зв'язки та відношення, то вся ця сфера у цілому розвивається за своїми внутрішніми законами і при їхньому вивченні треба виходити з внутрішніх властивостей системи та її внутрішніх протиріч» [12, с. 141]. «Зовнішні чинники є лише умовами змін, що відбуваються завдяки внутрішнім протиріччям, які містяться у самих речах чи явищах» [12, с. 150]. Таким чином, психічна організація особистості опосередковує дію зовнішнього на окремі психічні явища і, виявляючи себе в особистісно забарвленій діяльності, змінює зовнішню реальність і свої характеристики.

В екологічній психології таке тлумачення принципу детермінізму знаходить втілення у

дослідженнях особистісної детермінації екологічної свідомості та діяльності. Вивчається структура цінностей, зміст спрямованості особистості як чинників, що визначають розвиток екологічної свідомості та відповідних їй стратегій поведінки у довкіллі. Наприклад, у дослідженні Т.В.Іванової встановлено зв'язок переважаючих орієнтацій екологічної свідомості з іншими життєвими цінностями, вплив на ці орієнтації вікових та професійних характеристик особистості [8]. У нашому дослідженні [14] виявлені взаємозв'язки антропоцентричних переконань особистості у необхідності підкорення довкілля потребам людства з цінностями матеріального статку та розваг. А.В. Гришин показав, що особистість майбутнього педагога, яка представляє собою систему мотиваційних, емоційних, вольових, рефлексивних та ціннісно-сміслових особистісних властивостей, серед яких домінуючу роль відіграють ціннісно-сміслові й етичні орієнтації, визначає зміст екологічного мислення, екологічного світогляду та морально екологічної відповідальності [7]. Відповідно до встановлених закономірностей, висувається завдання формування морально-ціннісної сфери особистості, як найважливішої умови розвитку прогресивної екологічної свідомості [9]. Рішення такого завдання автор убачає в організації інтегративно-гуманітарної системи навчання та виховання у навчальному закладі.

Немає сумнівів, що система цілеспрямованих виховних впливів на особистість й, у першу чергу, на її ціннісно-мотиваційну сферу, є важливою ланкою екологічного виховання. Однак, не можна забувати, що індивідуальні цінності та інші центральні утворення особистісної структури є продуктом усього життя людини, вони формуються, набувають більш глибокого змісту, змінюються протягом цілісного життєвого шляху. При цьому, як справедливо зауважують К.О.Абульханова-Славська та А.В.Брушлінський, психологія досить часто «звертається до проблеми особистості, вирвавши її з найбільш потужного буттєвого пласту. Особистість у психології починає розглядатися як така — з боку своєї структури, свідомості, діяльності, навіть соціальної детермінації, яка ніби прямо, повз життєвий процес діє на її свідомість» [3, с. 221]. Таким чином, відомі вітчизняні психологи привертають увагу до проблеми детермінації психіки всім процесом життя людини.

Методологічне значення для психології поняття життєдіяльності розкрито С.Л.Рубінштейном на основі виділення та аналізу нових граней

принципу детермінізму, до яких він привернув увагу у роботі «Людина і світ», шляхом трактовки особистості як суб'єкта життя і філософсько-психологічного тлумачення її суб'єктної активності. «Рубінштейн розробляє принцип детермінізму у психології, згідно з яким особистість самовизначається відносно зовнішніх умов і впливів і як суб'єкт життя активно перетворює їх» [3, с. 221]. У ході такого перетворення змінюється сама особистість та її свідомість.

Як відомо, концепція суб'єкта життя є логічним продовженням та наслідком розробки С.Л.Рубінштейном однієї з провідних філософських категорій — категорії суб'єкта, яку він наповнює новим онтологічним змістом. Цей зміст виникає завдяки підкресленню активно-дієвого, перетворювального відношення суб'єкта до буття. Особливості людини як суб'єкта виявляються у способах її реальної взаємодії зі світом — практично-дієвому, пізнавальному, етичному та естетичному, які втілюють сутність людини як центру буття. Своїм суб'єктним ставленням до буття людина виявляє його об'єктивні властивості, які були утаємничені, скриті до появи людини як нового рівня суцього. Такими об'єктивними властивостями буття є прекрасне та етичне у ньому. «Естетичне (прекрасне) виступає як якість природи у безпосередньо даному людині чуттєвому, правда та добро — як відношення людей, визначені у їхньому понятійному змісті» [13, с. 328]. У якості суто людського способу взаємодії зі світом Рубінштейн розглядає також предметно-практичну діяльність та пізнавальну діяльність, виділяючи як суто людські — практичне та пізнавальне відношення людини до буття. Ці відношення дозволяють суб'єкту проникнути у таємниці буття, відкривають його об'єктивні закони [13].

У процесі становлення та прояву суто людських способів взаємодії з дійсністю формується цілісний внутрішній світ суб'єкта — його свідомість та підсвідоме, його потреби та цінності, його пізнавальна сфера. За висловом А. В. Брушлінського, «Людина як суб'єкт — це вища системна цілісність усіх її найскладніших та суперечливих якостей» [6, с. 10]. Така системна цілісність психічних властивостей означає, що на суб'єктному рівні якісно змінюються внутрішні умови, через які діють зовнішні чинники та впливи. Категорія суб'єкта, розкривається не тільки як домінування внутрішніх умов детермінації над зовнішніми, яке є притаманним уже цілісній, сформованій особистості. Специфіка детермінації внутрішнього зовнішнім на рівні суб'єкта

проявляється у процесах його самовизначення відносно зовнішнього, у процесах саморуку, саморегуляції, саморозвитку внутрішнього, які відбуваються на цій основі. Таким чином суб'єкт містить у собі самому джерело свого розвитку. У цілому, завдяки суб'єктній активності, людина виходить за межі визначених умов та ситуацій, підіймається над ними, змінює на краще зовнішній світ та саму себе.

Наповнюючи філософську концепцію суб'єкта конкретно психологічним змістом, С.Л.Рубінштейн та представники його школи розробляють категорію суб'єкта життя. «Людина як суб'єкт організує та структурує своє життя, регулює його хід, обирає та здійснює обраний напрямок» [3, с. 221]. Суб'єктне відношення до буття зумовлює побудову особистістю суто людської, такої, що відрізняється духовним, гуманним, творчим змістом, програми життя. Вона обіймає і майбутнє професійне життя, і сферу майбутніх родинних стосунків, побут, дозвілля тощо. Показово, що така програма не міститься тільки у царині фантазій та мрій, вона дієво реалізується суб'єктом, бо він є здатним у той чи інший спосіб оволодівати умовами свого життя, будувати свій спосіб життя і на цій основі втілювати свій задум. Саме така життєва активність суб'єкта є провідним чинником його внутрішнього зростання, самовдосконалення та збагачення новими можливостями.

Оволодіння умовами життя необхідно тому, що життю властива суперечливість, життя здійснюється через протиріччя та їхнє вирішення. За висловом Рубінштейна, життя являє собою проблему для суб'єкта. «В ідеї зміни способу життя, у розумінні її умов як завдань, що вимагають від людини певних рішень — ось у чому полягала новизна його підходу» [1, с. 28]. Які ж протиріччя мають на увазі? Як зауважує К.О. Абульханова-Славська, це протиріччя між соціальними умовами і наявним станом, якістю, рівнем розвитку особистості, способом її організації. Це протиріччя між здібностями, індивідуальністю, особливістю, потребами особистості і вимогами суспільства і життя, зверненими до неї [2].

Внутрішній механізм розвитку особистості через вирішення життєвих протиріччя розглядає В.Г.Асеев [5]. Автор конкретизує загальнопсихологічний механізм «зсуву мотиву на мету діяльності», описаний О.М.Леонтьєвим. Асеев зазначає, що, з одного боку, людина через творчу уяву, ідеали, прагнення виходить далеко за межі актуальних обставин життя. З іншого боку діяльність, яка реалізує ці прагнення, виявляється

більш багатою за своїм змістом та життєвими обставинами, ніж той механізм, який її регулює. Ускладнення діяльності потребує перебудови регулюючих її механізмів.

Важливо, однак, зазначити, що далеко не кожна людина активно, дієво включається у процес вирішення життєвих протиріч. Суб'єкт життя завжди активний у рішенні життєвих протиріч, бо має потужний внутрішній потенціал для цього. Цей потенціал базується на його суто людських відношеннях до дійсності. За К.О.Абульхановою, «особистості як суб'єкту властива здатність вирішення протиріч; оптимальний спосіб такого рішення веде до її розвитку і вдосконалення» [2, с. 18].

Більш конкретно з цього приводу висловлюється Л.І.Анциферова. «Несприятливі життєві умови, фізичні вади можуть переживатися людиною як виклик, що вимагає мобілізації її конструктивних сил. Це ...свідчить про можливість упоратися з несприятливими особистими і соціальними обставинами, тобто активно формувати умови власного розвитку. Проте ці ж несприятливі обставини інша людина може сприймати як непереборні перешкоди для благополучного життя і відмовитися від протистояння їм» [4, с. 31].

Якщо ж зовнішні обставини не можливо змінити, як, наприклад, смерть близької людини чи власна тяжка хвороба, вони все ж таки долаються суб'єктом шляхом побудови такого ставлення до них, яке детермінується його суто людськими відношеннями до дійсності. На цій основі вони включаються у внутрішнє життя як ресурс й умова життєвого руху і внутрішнього розвитку, який відбувається, оскільки відкриваються нові смисли та мотиви для нової внутрішньої роботи, виходу на нові сфери зовнішньої реальності. Іншими словами, негативні зовнішні обставини не спотворюють, а збагачують психіку суб'єкта, переосмислюються ним у контексті його системи відношень до буття (етичного, пізнавального, дієво-практичного, естетичного), реалізації його життєвої програми. Завдяки цьому вони не перетворюються на джерело страждання і руйнуючих особистість хворобливих переживань.

Ми припускаємо, що у процесі внутрішнього розвитку суб'єкта, який є наслідком конструктивного розв'язання ним життєвих протиріч, оволодіння несприятливими умовами свого життя, виникає переживання єдності з дійсністю, невідчужуваності від неї, якою б складною вона не була. Навіть важкі події та умови життя набувають значущості для суб'єкта, усвідомлюються

певною мірою як цінні, оскільки є джерелом внутрішнього розвитку, руху вперед.

Екологічна психологія, за умов підтвердження такого припущення, розширить свої уявлення про детермінацію психічних феноменів, що забезпечують екологічно відповідальну поведінку. Таке припущення важливо конкретизувати у розгорнутій програмі дослідження, теоретико-емпірична реалізація котрої дала б відповіді принаймні на два ключових питання: 1) чи обумовлює суб'єктна організація життя відчуття єдності з дійсністю у всіх її сферах, включаючи природно-предметне середовище, без якого всі інші сфери існування суб'єкта були б неможливі? 2) як це відчуття єдності проявляється феноменологічно – чи – то у вигляді усвідомлюваних почуттів, переживань і відношень, чи – то у вигляді невідрефлексованих психічних явищ – переживати, образів, установок, які тим не менш виконують регулятивну функцію щодо дійсності?

Розробка вказаної дослідницької програми здійснюється у лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка у контексті ідеї про виявлення суб'єктної активності особистості у її способі життя, який змістовно розкривається як екологічно зорієнтований спосіб життя. Таким чином розвивається онтологічний підхід до розробки проблематики екологічної психології.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 300 с.
2. Абульханова К.А. С.Л. Рубинштейн — ретроспектива и перспектива / К.А. Абульханова // Проблема субъекта в психологической науке. — М.: Академический проект, 2000. — С. 13—26.
3. Абульханова-Славская К.А. Философско-психологическая концепция С.Л.Рубинштейна / К.А.Абульханова-Славская, А.В. Брушлинский— М.: Наука, 1989. — 221с.
4. Анциферова Л.И. Психологическое содержание феномена субъект и границы субъектно-деятельностного похода / Л.И. Анциферова // Проблема субъекта в психологической науке. — М.: Академический проект, 2000. — С. 27—42.
5. Асеев В.Г. О диалектике детерминации психического развития / В.Г. Асеев // Принцип развития в психологии. — М.: Наука, 1978. — С. 21—38.
6. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. — 1991. — Т. 12. — № 6. — С. 3—11.
7. Гришин А.В. Психологические условия и механизмы формирования нравственно-экологического сознания студентов педагогических специальностей: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук / А.В.Гришин.— Нижний Новгород, 2011. — 17 с.
8. Иванова Т.В. Экологические ценности в общественном сознании / Т.В. Иванова // Вопросы психологии. — 1999. — № 3. — С.83—88.
9. Мухамбетов Н.Г. Психологические особенности развития экологического сознания школьников в условиях интегративно-гуманитарной модели обу-

- чення: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук/Н.Г.Мухамбетов. — Астрахань, 2007. — 17 с.
10. Панов В.И. Методологические аспекты экологической психологии / В.И. Панов // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць/ Інститут психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. — Т.7: Екологічна психологія. — Вип. 5. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 77—87.
  11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С.Л. Рубинштейн— М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. — 327с.
  12. Рубинштейн С.Л. Из научного наследия / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. — 1979. — №5. — С. 141—150.
  13. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн— М.: Педагогика, 1973. — 424 с.
  14. Рудоміно-Дусятська О.В. Проблеми суб'єктної активності людини у довіллі / О.В.Рудоміно-Дусятська // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. — Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. — Вип. 22—23. К., 2005. — С. 79—82.

РУДОМИНО-ДУСЯТСЬКА Е. В.

ПРИНЦИП ДЕТЕРМИНИЗМА КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье выделены некоторые аспекты разработки принципа детерминизма в отечественной психологии. Доказана зависимость трактовки предмета и проблемного поля экологической психологии от решения исследователем вопроса о характере детерминации экпсихологических феноменов.

Ключевые слова: принцип детерминизма, экологическое сознание, личность как субъект жизни.

RUDOMINO-DUSYATSKA E. V.

PRINCIPLE OF DETERMINISM AS A METHODOLOGICAL BASIS ROZROBKI PROBLEMS OF ENVIRONMENTAL PSYCHOLOGY

The article deals with the ways in which the principles of determinism are developed in soviet psychology. The dependency of treatment of the subject and problem field of environmental psychology from researcher's solutions on the nature of determination of eco-psychological phenomena is being proved.

Key words: the principle of determinism, ecological consciousness, the individual as a subject of life.

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2013 року.

УДК 159.9.072

САВЕНКОВА І. І.

Київський університет

імені Володимира Грінченка,

ХРОНОПРОГНОСТИЧНІ ПОКАЗНИКИ ПРОЯВУ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ

У статті представлено показники хронопсихологічного перебігу депресивних станів. Експериментально доведено, що форми прояву депресивних станів узгоджуються зі значенням власної одиниці часу у безперервному спектрі «т-типів».

«Психопатологічні маски» депресії децю частіше сполучені з захворюваннями органів травлення.

Ключові слова: хронопсихологічне прогнозування, «т – тип», власна одиниця часу, депресивні розлади.

Не зважаючи на розвиток знань у галузі психіатрії, проблема діагностики та лікування депресивних розладів не втрачає актуальності. За даними ВООЗ щороку у світі на депресію, що клінічно діагностується, хворіють принаймні 200 млн. осіб, і ця цифра постійно зростає [3]. Кожна восьма людина хоч би раз за життя потребує спеціальної антидепресивної терапії. Приблизно 2/3 пацієнтів з депресією, що діагностовано, схильні до суїцидальних спроб і 10–15% здійснюють суїцид. 25% усіх пацієнтів первинної мережі медичної допомоги страждають на якийсь психічний розлад, головним чином, депресивний і тривожний. Принаймні у 10% усіх

користувачів первинної медичної мережі має місце велика депресія (Ф.Березін [1], М.Коробіцина [4], О.Смулевич [6], Є.Соколова [7]).

Амбулаторна загальносоматична допомога є первинною ланкою медичної допомоги. Саме на цьому етапі відбувається первинна діагностика і, за необхідністю, подальша профільна лікувально-діагностична орієнтація пацієнтів. У 60–70% випадків при соматичних захворюваннях зустрічаються порушення психіки (О.Квасенко, В.Менделевич, О.Напреєнко, В.Ніколаєнко, Р.Оганов, С.Парцерняк).

За даними багатьох авторів у 1/3 випадків лікар загального профілю стикається з тими чи